

*Lifka poczie fye tocziti,
by mohla czo uhonyty.*

*Liška počě sě točiti,
by mohla co uhoniti.*

Liška

Nominativ singuláru feminina, *a*-kmen, vzor *žena*.

Nejasný původ, původní pojmenování v ide. jazycích zřejmě tabu: zde základ **lich-*

Hláskosloví

* *lišьka* > *liška*

zánik a vokalizace jerů zánik, polovina 10. století, podle Havlíkova pravidla: sudý v nepřetržité řadě od konce se vokalizoval (tvrdý *e*, měkký *'e*), lichý zaniknul, původní jerovou pravidelnost nahradily rozličné analogie a tendence k zachování slovního základu, popř. artikulační důvody (*mech, mcha* → *mech, mechu*; *dska, dsky...* *desk* → *deska* – vyrovnání; *desky, desk* → *desek* – artikulační důvody)

poczie fye

3. os. sg. aoristu sigmatického, *počieti, počnu, počnu*, 1. třída, vzor *pieti* (tzv. nosovková slovesa) – později přešla do 2. třídy (slovesa typu *začít*).

Morfologie

Distribuce **aoristu** byla ve staré češtině řízena videm – tvořil se jen od sloves **dokonavých**.

Stejně tak byla distribuce **imperfekta** ve staré češtině řízena videm – tvořilo se jen od sloves **nedokonavých**

Jednoduché minulé časy zanikly v 15. stol., uvažované příčiny:

- gramatikalizace vidu,
- homonymie 2. a 3. os. sg.

Hláskosloví

* *sę* > *sä*

denazalizace, přelom 10. a 11. století

Denazalizace, tj. změna nosových samohlásek ($\varrho \text{ } \varrho$) v samohlásky ústní. Střídnice za přední nosovku ϱ je otevřená, nízká a přední samohláska, kterou nyní zapisujeme jako *ä* (specifická pračeská nebo raně staročeská litera pro ni neexistuje, protože pračestina a stará čeština nebyly psanými jazyky). Střídnicí za zadní nosovku ϱ je *u*. Střídnice za tyto samohlásky mohou být dlouhé nebo krátké.

Nosovky zanikly podle A. Lamprechta v důsledku obnovení korelace kvantity u samohlásek – nosovky coby artikulačně dlouhé samohlásky nemohly realizovat tento typ opozice.

sä > sě

přehláska 'ä > ě, změna se odehrála kolem roku 1200 (přelom 12. a 13. století), neproběhla na celém českém jazykovém území – směrem na východ její intenzita slábne, na západě a středu Moravy není provedena na místě původního 'a v koncovkách (*naša kaša*); na východě a severu Moravy absentuje uprostřed slova (*jastřáb*); liší se její rozsah na místě *ä* (*se* × *sa*).

Změny se podle vlnové teorie šíří z centra změny na okraj jazykového společenství a přitom ztrácejí na intenzitě.

sě > se

zánik ě, ě mělo diftongický charakter, velmi slabou počáteční diftongickou složku a dominantní složku vokalickou *e*-ovou bylo krátké a dlouhé; dobová grafika je od sebe většinou neodlišuje:

ě [ⁱe] krátké *řeka, cesta, město*

ě [ⁱé] dlouhé *věra, měra, měsíc*

krátké ě zaniklo, vývoj se charakterizuje tak, že se vyvíjí ona *i*-ová složka, jotace

- **po labiálách** tak, že se z *i*-ové složky samostatný foném: *věrnost' > vjernost', běhati > bjehati, město > mjesto*
- **v ostatních pozicích** *i*-ová složka zanikla: *řeka > řeka, sě > se*

u dlouhého *jať* se posiluje *i*-ová složka, hovoří se o rozvinutí jotace *běda > bieda*, nakonec se v 15. století diftong *ie* monoftongizoval *bieda > bída*

točiti

infinitiv, *točiti, -ču, -číš* IV. třída slovesná, typ *prositi*

Morfologie

Infinitivní koncovka podléhala již od 14. století apokopě: *-ti* > *-t'*. V 15. století pak pod vlivem supina ztvrdla *-t' → -t*.

Ve spisovné češtině se dlouhou dobu vyskytovaly vedle sebe podoba plná *-ti* a neslabičná *-t*. Teprve ve 20. století však byla podoba *-t* akceptována kodifikací. To velmi rychle archaizovalo podobu *-ti*.

V nářečích jsou doloženy všechny podoby: na větší části jazykového území *-t*, na větší části střední, východní a severní Moravy a přilehlé části Slezska podoba *-t'* (> *-ć* > *-č*).

Fakt, že se *-t*, stalo reprezentativní koncovkou infinitivu, potvrzuje to, že proniklo také do infinitivní formy velárních sloves 1. třídy: *pěci → péct / pít, vléci → vléct / vlíct*. Dokonce se analogií vytvořila podoba *ject* namísto *jeti* (toto sloveso není totiž geneticky souhláskové: **je – ti, *je-d-o, *je-de-šb*).

by mohla

3. os. sg. kondicionálu přítomného, *moci, mohu, můžeš* – 2. třída slovesná, vzor *moci*.

Morfologie

Z aoristu slovesa *býti* vznikl kondicionálový auxiliár.

Vnitřní struktura českého kondicionálu ukazuje, že se vyvinulo z *plusquamperfekta*.

bych + nesl → *nesl bych*
,byl jsem + nesl‘

Kondicionálový komponent podlehl řadě adaptací, kterými se specifické aoristové formy vyrovnali se systémem osobních koncovek jiných slovesných forem:

<i>bych</i>	<i>bychom → (bychme// bysme)</i>
<i>by → bys (by ses// sis)</i>	<i>byste</i>
<i>by</i>	<i>bychu → by</i>

Kondicionálový komponent se vřazuje do systému osobních koncovek (tzn. jsou odstraněny odlišné od jiných osobních koncovek).

V nejmladších fázích vývoje lze pozorovat snahu dekomponovat kondicionálový komponent a osobní koncovku:

by jsem, by jsi, by jsme, by jste...

Tyto formy jsou v češtině známy od 17. stol., ale kodeifikace je považuje za hyperkorektní.

Hláskosloví

* *mogla* >
moγla >
mohla

změna *g* > *γ* > *h*, *γ* = znělé *ch*, změna proběhla na přelomu 12. a 13. století, nejdříve vzniklo *γ*, teprve v průběhu dalšího vývoje vzniklo *ch* (do konce 16. století)

podstata změny je artikulační *gd* se disimilací změnilo na *γd* (v nové češtině máme analogickou změnu *kt* > *cht* (*doktor* > *dochtor*))

tato změna však beze zbytku zasáhla český fonologický systém, takže *g* přestalo být českým fonémem (je vidět na adaptaci cizích slov v češtině *Margarita* → *Markéta*), jeho pozice se posílila ve 14. století, kdy se stalo znělým protějškem *k*

fonologické příčiny

morfonologická změna, která souvisí s tím, aby se sjednotila artikulační charakteristika fonémů alternujících na morfolgickém švu

závěrové		polozávěrové		polozávěrové
<i>vlk</i>	–	<i>vlčí</i>	–	<i>vlci</i>
<i>bóg</i>	–	<i>0</i>	–	<i>0</i>
úžinové		úžinové		úžinové
<i>múcha</i>	–	<i>muší</i>	–	<i>múšě</i>
<i>0</i>	–	<i>boží</i>	–	<i>bozi</i>

Jak zřejmo, jediné *g* nealternuje se souhláskami s podobným závěrem, a tak se přizpůsobuje svým palatalizovaným protějškům

úžinové		úžinové		úžinové
<i>bóγ</i>	–	<i>boží</i>	–	<i>bozi</i>

mohla > *mohla*

splynutí *l-l* > *l*, tato změna proběhla na začátku 15. století (jak svědčí J. Hus),

souvisí s historickou depalatalizací – jelikož od 12. století je příznakovým členem měkkostní dvojice tvrdé *l* (což je vzhledem k ostatním měkkostním korelačním dvojicím lišícím se skutečně měkkostí zvláštní), tato změna nastává velmi pozdě, je to zřejmě poslední změna vyvolaná depalatalizací,

neproběhla v okrajových nářečních celcích, v části východomoravských dialektů a v dialektech slezskomoravských, v nejstarších nářečních výzkumech bylo tvrdé *l* zachyceno také v jihozápadočeských dialektech a středomoravských dialektech

v dialektech má dvojí realizaci, buď tvrdého [*l*] anebo neslabičného [*ɫ*]

akuzativ singuláru tázacího (neurčitého) zájmena *čso*, nepravidelné skloňování zájmenné rodové měkké

Od původu zájmeno * *čb*

Morfologie

Forma nominativu a akuzativu **čb* po zániku a vokalizaci jerů nemohla být fonologicky realizována (scházela ji tónová složka slabiky). Byla proto nahrazena formou genitivu *čso* (jde tedy o genitiv-akuzativ).

Tato změna (v kontextu slovanských jazyků velmi neobvyklá) byla zřejmě umožněna těmi případy, kdy *čso* bylo užíváno jako forma záporového genitivu (u tranzitivních sloves byla tedy na místě kladného akuzativu): *nejmám nice činiti s tiem* (*O liščě a čbánu*).

Po zániku a vokalizaci jerů se zájmenné formy nominativu maskulina **tъ*, (*kъ*), *sъ*, *jъ*, *čb* ocitly ve fatální situaci: jakmile zanikl jer, neměla zájmenná forma žádný element, který by byl nositelem slabičnosti. Pouze *j* se mohlo změnit v *i*, což je také doloženo ve staré češtině a v nejstarší vrstvě některých moravských dialektů.

Jinak se ovšem zájmenné formy vyvíjely čtyřmi způsoby (podle možností a okolností):

1. reduplikací: původní forma se zdvojila (zkopírovala): **jъjъ* > *jej*, **tъtъ* > *tet*
2. zájmenná forma byla rozšířena o sufix *-nъ*: **sъnъ* > *sen*, **jъnъ* > *jen*, **tъnъ* > *ten*
3. zájmenná forma byla rozšířena o příklonku *-to*: **kъto* > *kto*
4. zájmenná forma byla nahrazena jiným pádem: **čb* → *čso* (původně genitiv **čbso*)

Původní formy obsahující jen konsonantický element jsou doloženy v adverbializovaných formách: *pro-č*, *za-č*, *na-č*, *pro-ň* (*pro* + *jъ*), *předeň* (*přinesechu předeň člověka němého* {BiblOl; Mt 9,32}) *ve-t-čas*, *leto-s*, *dne-s*

Hláskosloví

* *čbso* > *čso*

zánik a vokalizace jerů zánik, polovina 10. století, podle Havlíkova pravidla: sudý v nepřetržité řadě od konce se vokalizoval (tvrdý *e*, měkký *’e*), lichý zaniknul, původní jerovou pravidelnost nahradily rozličné analogie a tendence k zachování slovního základu, popř. artikulační důvody (*mech*, *mcha* → *mech*, *mechu*; *dskā*, *dsky*... *desk* → *deska* – vyrovnání; *desky*, *desk* → *desek* – artikulační důvody)

Oba jery jsou liché – sudé jsou jen ty, které patří do nepřetržité řady.

čso > *nico*

asimilace místa artikulace, 14. století

uhonyty

infinitiv, *uhoniti*, *-ňu*, *-níš*, 4. třída, vzor *prostiti*, podle MSS ,zastihnout, chytit; ulovit (honěním)‘

Morfologie

vývoj infinitivu viz výše:

uhoniti → *uhonit*

Hláskosloví

* *ugoniti* >

uyoniti >

uhoniti

změna *g* > *γ* > *h* – viz výše